

DOBROMIŁA NOWICKA

ORCID: 0000-0002-1480-7281

Uniwersytet Wrocławski

dobromila.nowicka@uw.edu.pl

Rola palenia ksiąg w ograniczaniu wolności słowa w czasach Nerona i Domicjana

Słowa kluczowe: tyrania, cenzura, terror, autorytaryzm

THE ROLE OF BOOK BURNING IN CURBING FREEDOM OF SPEECH DURING THE REIGNS OF NERO AND DOMITIAN

Abstract

The dawn of the new regime introduced a step-by-step limitation of freedom of speech, which brought about the fading of republican leanings in Roman high society. During the reign of Augustus and Tiberius, famous cases of Titus Labienus and Cassius Severus as well as Mamercus Scaurus and Cremutius Cordus became symbols of curbing freedom of speech by means of book burning. A gradual deepening of control over written works was to be expected in due course, as emperors took further steps on a path to an increasingly authoritarian regime. Therefore, it would be understandable if burning the writings of dissident authors became a common measure during the of 'reigns of terror' under Nero and Domitian. Surprisingly, only a scant few mentions of such events from that time survived. The article deals with the incidents of book-burning in the times of two authoritarian rulers: Nero and Domitian, namely those of Fabricius Veiento, Herennius Senecio and Arulenus Rusticus. They analysed in light of ancient sources and the contemporary state of knowledge, as well as the context of the role they played in a complex system of curbing of what was left of republican freedom of speech.

Keywords: tyranny, censorship, terror, authoritarianism

Zważywszy na podstawową rolę *libertas*¹ w kulturze rzymskiej, zjawiska politycznie warunkowanej cenzury i palenia ksiąg w prawno-politycznej historii starożytnego Rzymu wydają się szczególnie istotne. Szeroki zakres wolności słowa znanej z czasów republikańskich nie mógł zostać zachowany w nowej rzeczywistości, jako że stwarzał zbyt wielkie niebezpieczeństwo dla nowego — nadal kruchego — reżimu. Mimo że incydenty palenia ksiąg zdarzały się już w czasach panowania Augusta i Tyberiusza, nie były one liczne. Tym niemniej większość studiów w tym zakresie koncentruje się na analizie przypadków Titusa Labienusa i Cassiusa Severusa² (w czasach sprawowania urzędu przez Augusta) oraz Mamerusa Scaura i Cremutiusa Cordusa³ (z okresu rządów Tyberiusza), często w kontekście możliwego zakresu zastosowania *lex de maiestate*. Jako że późniejsze epizody palenia ksiąg nie zyskały tak szerokiego zainteresowania wśród przedstawicieli doktryny romanistycznej, za celowe uznać należy bliższe przyjrzenie się temu zagadnieniu. Interesujące wydaje się zwłaszcza przeanalizowanie go w kontekście zagrożenia, jakie zjawisko to może rodzić dla wolności słowa, podstawowej tak dla budowania, jak i przetrwania społeczeństwa obywatelskiego, za którego prototyp — przynajmniej według tradycyjnego przekazu — uchodził Rzym republikański. Z tego względu niniejszy artykuł będzie koncentrował się na zjawisku palenia ksiąg za panowania Nerona i Domicjana w świetle prowa-

¹ Zob. Ch. Wirszubski, *Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Principate*, Cambridge 1950, s. 97–123; K.A. Raafaub, *Aristocracy and freedom of speech in the Greco-Roman world*, [w:] *Free Speech in Classical Antiquity*, red. I. Sluiter, R.M. Rosen, Leiden-Boston 2004, s. 54–57. O republikańskiej wolności słowa zob. L. Robinson, *Freedom of Speech in the Roman Republic*, Baltimore 1940, *passim*. O *libertas* w czasach porepublikańskich zob. Ch.G. Starr Jr., *The perfect democracy of the Roman Empire*, „The American Historical Review” 58, 1952, s. 1–16; W. Jens, *Libertas bei Tacitus*, „Hermes” 84, 1956, nr 3, s. 331–352; W. Liebeschuetz, *The theme of liberty in the Agricola of Tacitus*, „The Classical Quarterly” 16, 1966, nr 1, s. 126–139; M. Hammond, *Res olim dissociabiles: Principatus ac Libertas. Liberty under the early Roman Empire*, „Harvard Studies in Classical Philology” 67, 1963, s. 93–113; D.C.A. Shotter, *Principatus ac libertas*, „Ancient Society” 9, 1978, s. 235–255.

² D. Henning, *T. Labienus und der erst Majestätprozeß de famosis libellis*, „Chiron” 3, 1973; F.H. Cramer, *Bookburning and censorship in ancient Rome: A chapter from the history of freedom of speech*, „Journal of the History of Ideas” 6, 1945, nr 2, s. 172–177; A. D’Hautcourt, *L’exile de Cassius Severus : hypothèse nouvelle*, „Latomus” 54, 1995, nr 2, *passim*; A.Z. Bryen, *Labeo’s iniuria: Violence and politics in the age of Augustus*, „Chiron” 48, 2018, s. 12–13.

³ F.H. Cramer, *Bookburning and censorship in ancient Rome*, s. 189–191; H. Tränkle, *Zu Cremutius Cordus fr. 4 Peter*, „Museum Helveticum” 37, 1980, nr 4, *passim*; D.J. Kapust, *The case of Cremutius Cordus: Tacitus on censorship and writing under despotic rulers*, [w:] *Censorship Moments: Reading Texts in the History of Censorship and Freedom of Expression*, red. G. Kemp, London-New Delhi-New York-Sydney 2015, *passim*; R.S. Rogers, *The case of Cremutius Cordus*, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association” 96, 1965, *passim*; J. Wisse, *Remembering Cremutius Cordus: Tacitus on history, tyranny and memory*, „Histos” 7, 2013, s. 299–61, *passim*; J. Moles, *Cry freedom: Tacitus Annals 4.32–4.35*, „Histos” 2, 1998, s. 95–184; M.R. McHugh, *Historiography and freedom of speech: The case of Cremutius Cordus*, [w:] *Free Speech in Classical Antiquity*, red. I. Sluiter, R.M. Rosen, Leiden-Boston 2004, *passim*.

dzanej przez nich polityki autorytarnej cenzury i dalszych ograniczeń wolności słowa, znajdujących odzwierciedlenie zwłaszcza w casusach Fabriciusa Veiento, Lukana, Herreniusa Senecio oraz Arulenus Rusticus.

Mimo długiej historii palenia ksiąg w dziejach Rzymu, akty tego rodzaju o ściśle politycznym, świeckim charakterze⁴, mające miejsce w czasach panowania Augusta i Tyberiusza, były bardzo rzadkie. Przedsięwzięcia tego rodzaju z okresu panowania Augusta nie były wprost związane z ochroną *maiestas principis* i choć prawdopodobnie odnosiły się do wszystkich dzieł określonych autorów, incydenty palenia ksiąg dotyczyły tylko tych, którzy ośmielili się atakować rzymskie elity. W czasach panowania Tyberiusza nawet pisarze o znamienitym pochodzeniu nie mogli czuć się bezpiecznie, a palenie ksiąg, choć nadal rzadkie, zaczęło być ściśle związane z postawami podważającym autorytet władcy, a tym samym interpretowane w kontekście *crimen maiestatis*.

Co jednak zasługuje na szczególne podkreślenie, nawet Tyberiusz, znany ze swej autorytarnej polityki i budowania atmosfery terroru, która wykluczała utrzymanie starorepublikańskiej wolności słowa⁵, nie zdecydował się na palenie ksiąg w szerszym zakresie, jednocześnie brutalnie tłumiąc wolność słowa innymi środkami. Tym samym można zakładać, że środek ten nie został uznany za właściwy dla uporania się z opozycyjnymi autorami już w pierwszych dekadach pryncypatu, zaś palenie ksiąg używane było jedynie wyjątkowo i raczej jako przejaw propagandy niż realnych oczekiwań dotyczących okiełznania twórczości nieprzychylnych autorów. Warto dodać, że uprzednio wyjęte spod prawa księgi, których oficjalne kopie zostały spalone przez Augusta i Tyberiusza, zostały przywrócone do publicznego obrotu przez Kaligulę. Jednak, mimo tego (wydawałoby się) wolnościowego gestu, a także wstrzemięźliwości w kwestii nakazywania palenia ksiąg innych autorów, cesarz ten wstawił się jako zagorzały przeciwnik wolności słowa, jako że za jego rządów to autorzy nieprzychylnych słów byli surowo karani, nie zaś ich dzieła. Ze znanych przypadków potwierdzających takie praktyki wskazać należy Carrinasa Secundusa, skazanego za mowę przeciwko tyranom, a także stoika Iuliusa Canusa, represjonowanego za atak słowny na cesarza, czy nieznanego z imienia autora farsy atellańskiej zawierającej dwuznaczności, które spotkały się z negatywną oceną władcy⁶.

W powyższym kontekście za wyjątkowo interesujące uznać należy zagadnienie funkcjonowania palenia ksiąg za panowania dwóch konsekwentnie

⁴ O podłożu religijnym palenia ksiąg w Rzymie zob. sumarycznie C.A. Forbes, *Books for the burning*, „Transactions of the American Philological Society” 67, 1936, s. 117–122.

⁵ Na temat coraz bardziej arbitralnego stosowania *lex de maiestate* zob. sumarycznie m.in. C.W. Chilton, *The Roman law of treason under the early Principate*, „The Journal of Roman Studies” 45, cz. 1, s. 73–81. Literatura w tym zakresie jest jednak bardzo bogata, zaś jej przytaczanie w tym miejscu wydaje się niecelowe.

⁶ Zob. Cassius Dio 59.20.6; Seneca, *de tranquillitate animi* 14.4–10; Suetonius, *Caligula* 27.4. Zob. T. Polański, *The destructive force of Roman censorship: A retrospective view across the limes*, [w:] *Essays in Honour of S. Stabryła*, red. S. Styka, Kraków 2007, s. 273.

przedstawianych jako autorytarnych — by nie powiedzieć: „tyrańskich”⁷ — władców z czasów późniejszych: Nerona i Domicjana, ze szczególnym uwzględnieniem tego, czy w okresach ich panowania środek ten stał się zwyczajnym narzędziem tłumienia wolności słowa (lub tego, co z niej zostało) w ramach prowadzonej przez nich polityki.

Ze wskazanego wcześniej okresu zachowały się trzy informacje na temat incydentów palenia ksiąg — w przypadkach Fabriciusa Veiento, Herreniusa Senecio i Arulenus Rusticus⁸. W wypadku dzieł Lucana wiadomo, że zostały zakazane, lecz prawdopodobnie ich nie spalono⁹, zatem zostaną pominięte w niniejszym opracowaniu.

Zgodnie z przekazem Tacyty, w czasach panowania Nerona utwory autorstwa F. Veiento, w formie satyrycznych „kodycyli”¹⁰ zawierających zniewagi pod adresem senatorów i kapłanów, zostały spalone, co przypomina interwencje z okresu panowania Augusta. Co jednak wydaje się szczególnie istotne, w tej sytuacji to Neron (a nie senat) podjął decyzję w sprawie spalenia ksiąg, mimo że prawdopodobnie nie on zainicjował postępowanie¹¹. Oskarżenie w przypadku F. Veiento dotyczyło co prawda (także) innych przewinień, które to według przekazu miały sprowokować reakcje Nerona, jednak w kontekście przekazu poprzedzającego poświęcony jego sprawie fragment, odnoszącego się do działalności Antistiusa, nie ma raczej wątpliwości, że główny zarzut odnosił się do *maiestas*¹².

⁷ W odniesieniu do Nerona zob. W. Gwyn, *Cruel Nero: The concept of the tyrant and the image of Nero in western political thought*, „History of Political Thought” 12, 1991, nr 3, s. 421–455; E. Champlin, *Nero reconsidered*, „New England Review” 19, 1998, nr 2, s. 97–108; J. Granirer, *Absolute power and unsustainable tyranny: Seneca’s depiction of Nero’s power in De Clementia*, „The Arbutus Review” 14, 2023, nr 1, s. 30–38. Na temat postrzegania Domicjana zob. dalej.

⁸ O kontrowersjach związanych z przekazami dotyczącymi spraw H. Senecio, A. Rusticus i H. Priscusa zob. R.A. Bauman, *Impietas in principem*, München 1974, s. 160.

⁹ Zob. szerzej V. Closs, *Burn after reading: Literary fires and literary memory in Tacitus’s Annals*, „Illinois Classical Studies” 45, 2000, nr 1, s. 114–118. Mimo że według Tacyty (*Annales* 15.49.3) chodziło o zazdrość Nerona w związku z pierwszymi trzema księgami *Bellum Civile*, zgodzić się należy z M. Leigh, *Lucan*, Oxford 1997, s. 1–3, a także D. Rohmannem, *Book burning as conflict management in the Roman Empire (213 BCE–200 CE)*, „Ancient Society” 43, 2013, s. 137, że chodziło raczej o ich polityczną treść. Co wymaga podkreślenia, Lukan nie został z tego tytułu ukarany (przyp. 128).

¹⁰ Tacitus, *Annales* 14.50. Zob. też V. Rudich, *Political Dissidence under Nero: The Price of Dissimulation*, New York 2005, s. 55.

¹¹ Podkreśla to też D. Rohmann, *Book burning as conflict management in the Roman Empire (213 BCE–200 CE)*, s. 138.

¹² Świadczy o tym także kontekst wypowiedzi Tacyty w postaci odwołania do Antistiusa Sostianusa, który na uczcie wydanej przez senatora M. Ostoriusa Scapulę recytował satyryczne wiersze zniesławiające Nerona, we fragmencie poprzedzającym ten o F. Veiento. Paralelę tę zauważa także V. Rudich, *Political Dissidence under Nero*, s. 55. Autor ten wskazuje, że oskarżenie Veiento przez Tulliusa Geminusa odnosiło się „dodatkowo” do wskazanych przestępstw. O tym kontekście także W.C. McDermott, *Fabricius Veiento*, „The American Journal of Philology” 91, 1970, nr 2, s. 131–133. Interpretację tę podważa jednak m.in. R.S. Rogers, *A group of Domitianic*

Jak słusznie bowiem podkreśla Rudich, w ówczesnej sytuacji politycznej sam fakt sprzedawania prawa do zajmowania stanowiska publicznego nie powinien stanowić podstawy tak gwałtownej reakcji ze strony Nerona. Trudno też uznać, że przyświecała mu chęć ochrony senatorów przed satyrycznymi utworami na ich temat, chyba że chodziło o zwolenników reżimu. Zamiar wskrzeszenia wcześniejszej praktyki palenia ksiąg również nie wydaje się wystarczającym powodem takiego postępowania Nerona¹³.

Warto w tym miejscu wskazać ciekawą, choć nie do końca przekonującą koncepcję, zgodnie z którą ataki skierowane przeciw *patres et sacerdotes* związane były z niedopełnieniem należytego przestrzegania rytuałów¹⁴. Wobec braku bezpośrednich wskazówek źródłowych dla przyjęcia tego stanowiska, za bardziej prawdopodobne uznać należy, że chodziło raczej o teksty szkalujące najznamienitszych przedstawicieli ówczesnego establishmentu, które Neron uznał zarazem za znieważające jego samego¹⁵.

Veiento został w roku 62 wygnany z Italii¹⁶, a księgi spalone, lecz po śmierci Nerona i powrocie do Rzymu rozpoczął karierę polityczną¹⁷, za Domicjana stając się nie tylko jego doradcą, ale też niesławnym oskarżycielem¹⁸ lub informatorem (delatorem)¹⁹. Podkreślenia jednak wymaga, że występowanie przez niego

treason trials, „Classical Philology” 55, 1960, nr 1, s. 21, a także H.W. Pleket, *Domitian, the Senate and the provinces*, „Mnemosyne” 14, 1961, nr 4, s. 298. Przeciwnie na przykład R.A. Bauman, *Impietas in principem*, s. 160. R.S. Rogers w innej publikacji (R.S. Rogers, *The Tacitean account of a Neronian trial*, [w:] *Studies Presented to David Moore Robinson on His Seventieth Birthday*, t. 2, St. Louis 1953, s. 715) utrzymuje, że jedynym przypadkiem skazania za *maiestas* w sytuacji braku zdrady jest właśnie sprawa A. Sostianusa. Przeciwnie uważa R.A. Bauman, *Impietas in principem*, s. 143–144, podkreślając, że do tej samej kategorii zaliczyć należy sprawy F. Veiento, Claudiusa Timarchusa czy Annaeusa Cornatusa. Na temat procesu Antistiusa Sosianusa, zob. V. Rudich, *Political Dissidence under Nero*, s. 52–54; R.A. Bauman, *Impietas in principem*, s. 144–145.

¹³ Słusznie zauważa to V. Rudich, *Political Dissidence under Nero*, s. 55. Zauważyć też należy, że przypadek F. Veiento jest jedynym znanym z czasów Nerona przedsięwzięciem palenia ksiąg. Mimo że w kontekście samobójstwa Seneki Młodszego pojawiła się wzmianka o jego obawach o zniszczenie jego dzieł w przypadku ich pozyskania przez Nerona i wynikającej z tego konieczności ich ukrycia u przyjaciół (Cassius Dio 62.25.1), zgodzić się należy z D. Rohmannem, *Book burning as conflict management in the Roman Empire (213 BCE–200 CE)*, s. 138, że były one raczej przesadzone.

¹⁴ Tak W.C. McDermott, *Fabricius Veiento*, s. 139.

¹⁵ Tak też w zakresie uznania przez Nerona obraźliwości tekstów wobec niego samego V. Rudich, *Political Dissidence under Nero*, s. 56. Jak podkreśla Rudich, niewiele można wyinterpretować z tak krótkiego fragmentu w zakresie treści kodycyli (*ibidem*, s. 55).

¹⁶ Data ta nie budzi wątpliwości w doktrynie — zob. m.in. W.C. McDermott, *Fabricius Veiento*, s. 131; V. Rudich, *Political Dissidence under Nero*, s. 56; D. Rohmann, *Book burning as conflict management in the Roman Empire (213 BCE–200 CE)*, s. 138.

¹⁷ Zob. szerzej W.C. McDermott, *Fabricius Veiento*, s. 133–136.

¹⁸ Tacitus, *Annales* 14.50. Podkreślenia jednak wymaga, że najczęściej jego nazwisko łączone jest z działalnością *delatores* z okresu panowania Domicjana, których ten wysłuchiwał. Zob. CAH XI, s. 27; W.C. McDermott, *Fabricius Veiento*, s. 129, przyp. 2.

¹⁹ Zob. przytoczone stanowiska w doktrynie u W.C. McDermotta, *Fabricius Veiento*, s. 129–130.

w tych okrytych niesławą rolach bywa kwestionowane²⁰. Mimo wielu kontrowersji związanych z postacią F. Veiento należy zwrócić uwagę, że jego wcześniejsze skazanie i spalenie ksiąg z pewnością nie przeszkodziło autorowi w osiągnięciu wysokiej pozycji społeczno-politycznej po powrocie z wygnania, skutkującej zresztą znaczącą zmianą w jego postrzeganiu przez współobywateli. Z niepokornego autora kodycyli ośmieszających ówczesną elitę, którego zakazane utwory cieszyły się pewną popularnością, po zniesieniu obejmującego ich zakazu (co po skutkowało ich zapomnieniem) stał się z czasem — i w związku z pełnioną u boku znenawidzonego Domicjana funkcją — osobą nieprzychylnie odbieraną przez przeciwników autorytarnego reżimu. Mimo iż na podstawie tego przypadku można by *prima facie* uznać, że spalenie ksiąg wraz z wygnaniem odniosło zamierzony skutek w zakresie prewencji szczególnej²¹ — F. Veiento od powrotu z wygnania nie tworzył już opozycyjnych, w tym znieważających tekstów — wydaje się, że stwierdzenie takie byłoby znacznym uproszczeniem. Już wcześniej bowiem jego postawa nie była wyłącznie opozycyjna, lecz także oportunistyczna, przy czym jego satyry ujawniały zarówno pogardę w stosunku do senatorów, jak i sceptycyzm wobec reżimu²². Z kolei, jeśli wierzyć Tacytowi, w kontekście oddziaływania na społeczeństwo odniosło zupełnie odwrotny do zamierzonego skutek. Dopóki bowiem jego dzieła były wyjęte spod prawa, a ich lektura sprowadzić mogła na czytelników niebezpieczeństwo, cieszyły się dużą popularnością. Dopiero ich zalegalizowanie przelożyło się na utratę zainteresowania ze strony społeczeństwa.

W odniesieniu do okresu panowania Domicjana jako szczególnie istotne potraktować należy podobieństwo przypadków Arulenus Rusticus i Herennius Senecio²³, osadzonych w ich pismach biograficznych, które uznano za wychwalające odpowiednio Thraseę Paetusa²⁴ i Helvidiusa Priscusa²⁵ — stoików²⁶, od-

²⁰ S.H. Rutledge, *Imperial Inquisitions: Prosecutors and Informants from Tiberius to Domitian*, London 2001, s. 9–15.

²¹ Tak też sugeruje W.C. McDermott, *Fabricius Veiento*, s. 133.

²² Zob. V. Rudich, *Political Dissidence under Nero*, s. 56.

²³ Szerzej o ich działalności zob. m.in. D. Rohmann, *Book burning as conflict management in the Roman Empire (213 BCE–200 CE)*, s. 140–141; R.S. Rogers, *A Group of Domitianic treason-trials*, s. 20–22. Zob. też w odniesieniu do A. Rusticus V. Closs, *Burn after reading*, s. 118–120. Zob. również B.W. Jones, *Domitian's attitude to the Senate*, „The American Journal of Philology” 94, 1973, nr 1, s. 89–90.

²⁴ Zob. R.S. Rogers, *A Tacitean pattern in narrating treason-trials*, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association” 83, 1952, s. 288–291; S.M. Dixon, *Stoic Opposition from Nero to Domitian* [praca magisterska], Canberra 1973, s. 33–44. Na temat jego procesu zob. R.A. Bauman, *Impietas in principem*, s. 153–157. Szerzej o prezentowaniu T. Paetusa u Tacyta, T.E. Strunk, *Saving the life of a foolish poet: Tacitus on Marcus Lepidus, Thrasea Paetus, and political action under the Principate*, „Syllecta Classica” 21, 2010, s. 119–137.

²⁵ Zob. S. Dixon, *Stoic Opposition from Nero to Domitian*, s. 54–89.

²⁶ Zob. M. Szoke, *Condemning Domitian or un-damning themselves? Tacitus and Pliny on the Domitianic “reign of terror”*, „Illinois Classical Studies” 44, 2019, nr 2, s. 432, przyp. 9. O powiązaniach działalności opozycyjnej senatorów z filozofią stoicką za Domicjana, zob. też Ch. Wirszubski,

ważnych republikanów i zatwardziałyh oponentów władców panujących w ich czasach²⁷. Ich casusy przypominają *Annales* Cordusa, choć w ich przypadku tendencje antycesarskie wydają się być znacznie bardziej uzasadnione z uwagi na aktywność polityczną bohaterów biografii²⁸. Zgodnie z przekazami Pliniusza i Tacyty nie można mieć wątpliwości, że wskazani senatorowie reprezentowali zacieklą opozycję, w tym czasie sytuując się po drugiej niż F. Veiento stronie konfliktu. Ich stronnictwo było żarliwie zwalczane przez zwolenników reżimu, nieznoszącego postaw nieprzychylnych władcy, zwłaszcza gdy mogły one zyskać popularność. W kontekście procesu H. Priscusa Młodszego o naruszenie *maiestas* przez ujęcie w sztuce wątku romansu Domitii z aktorem²⁹ i oskarżeniem A. Rusticusa i H. Senecio w związku z wychwalaniem jego ojca (H. Priscusa Starszego), a także dziadka (T. Paetusa)³⁰, rozciągnięcie oskarżeń na żonę i brata Rusticusa, jak i matkę i babkę Helvidiusa³¹ świadczy o szeroko zakrojonych działaniach wobec opozycyjnych senatorów. Skazanie Helvidiusa, Arulenusu i Herenniusa na śmierć, a pozostałych na wygnanie³² dobitnie wskazuje na stosowanie bardzo drastycznych środków w przypadkach mogących być interpretowanymi jako stwarzających zagrożenie dla panującego. Spalenie przez *triumviri capitales*³³ ich ksiąg było jedynie przypiecztowaniem losów autorów. Co istotne, choć tradycyjnie zakłada się bezpośredni związek wskazanych kar indywidualnych ze spaleniem dzieł, spotkać też można stanowisko podważające istnienie prostej relacji procesów z twórczością autorów — czy w ogóle z oskarżeniem. Zgodnie z tym poglądem nie każdego spośród skazanych można powiązać z powstaniem spalonych później dzieł. Co więcej, o innym niż zwyczajowe uzasadnieniu zarzutów miały przesądzać postawy buntownicze i wysokie prawdopodobieństwo rze-

Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Principate, s. 136–150; S. Dixon, *Stoic Opposition from Nero to Domitian*, s. 90–116.

²⁷ Zob. też R.A. Bauman, *Impietas in principem*, s. 161–162. Na różnice zwraca jednak uwagę D. Rohmann, *Book burning as conflict management in the Roman Empire (213 BCE–200 CE)*, s. 140–141, wskazując, że A. Rusticus objęty był też nakazem opuszczenia Italii przez filozofów i nie ma pewności co do publicznego nakazu spalenia jego dzieł (zob. też R.A. Bauman, *Impietas in principem*, s. 161), podczas gdy uchwała senatu nakazująca spalenie ksiąg H. Senecio jest poświadczona źródłowo. Na temat kontrowersji związanych z wygnaniem filozofów, zob. m.in. D. Rohmann, *Book burning as conflict management in the Roman Empire (213 BCE–200 CE)*, s. 141.

²⁸ Odnotować jednak należy pogląd o łączeniu ich procesów bezpośrednio z oskarżeniem przez Pliniusza i H. Senecio prokonsula Betyki, Baebiusa Massy — zob. R. Syme, *Praesens the friend of Hadrian*, „*Arctos: Acta Philologica Fennica*” 2, 1985, nr 2, suppl. 2. *Studia in honorem Iro Kajanto*, s. 276.

²⁹ Suetonius, *Domitianus* 10.4.

³⁰ Tacitus, *Agricola* 2.1.

³¹ Plinius, *Epistulae* 11.3. Zob. też G. Tekir, *The anatomy of the assassination of Domitian*, „*Journal of History School*” 56, 2022, s. 380–381.

³² Zob. M. Szoke, *Condemning Domitian or un-damning themselves?*, s. 432. O postawie Fanni zob. m.in. R.A. Bauman, *Impietas in principem*, s. 160. Por. też R.S. Rogers, *A group of Domitianic treason-trials*, s. 22–23.

³³ Wcześniej paleniem ksiąg zajmowali się *aediles*.

czywistego udziału wskazanych osób w spisku. Wzmianki o spalonych księgach należałoby wówczas traktować jako niewiele znaczące dodatki³⁴. Jakkolwiek teza o faktycznym uzasadnieniu oskarżeń w postaci działalności opozycyjnej wskazanych osób wydaje się przekonująca, ściśle powiązanie kwestii spalenia ksiąg z procesami o naruszenie *maiestas* w źródłach antycznych nie pozostawia wątpliwości, że opublikowane treści miały większe znaczenie niż wypadkowy, dodatkowy zarzut. Nawet bowiem gdyby uznać, że publikacja ksiąg była tylko jednym z przejawów aktywności grupy skazanych, bagatelizowanie decyzji o ich spaleniu, mimo słusznych obserwacji co do bardzo jednostronnego przekazu (o czym dalej), stoi w sprzeczności ze źródłami, niewskazującymi innych podstaw oskarżenia.

W kontekście tradycji interpretacyjnych wyrosłych na gruncie częściowo rozbieżnych przekazów dotyczących wskazanych wyżej przypadków, nie sposób pominąć kontrowersji związanych z tradycją przedstawiania Domicjana jako skrajnie bezwzględного, autorytarnego, wręcz despotycznego władcy³⁵, a czasów jego panowania jako rządów terroru³⁶. Obraz ten coraz częściej bywa w literaturze kwestionowany³⁷. Prosenacka narracja przypisująca cesarzowi cechy urodzonego tyrana, w tym *saevitia* czy nadmierną podejrzliwość, uznawana bywa za niemającą pokrycia w rzeczywistości, a jego postawa za częściową uzasadnioną doświadczeniami³⁸. Autorzy, których poglądy wpisują się w ten nurt, podważają też dość powszechnie przyjęte postrzeganie działalności wskazanych wy-

³⁴ Tak R.S. Rogers, *A Group of Domitianic treason-trials*, s. 21–23.

³⁵ O jego charakterze zob. K.H. Waters, *The character of Domitian*, „Phoenix” 18, 1964, nr 1, s. 49–77; T. Spinelli, G.L. Gregori, *(Un)-damning subplots: The Principate of Domitian between literary sources and fresh material evidence*, „Illinois Classical Studies” 44, 2019, nr 2, s. 242–267.

³⁶ Tak Pliniusz, Tacyt, Swetoniusz i Kasjusz Dion; zob. M. Szoke, *Condemning Domitian or un-damning themselves?*, s. 430. Wymaga jednak podkreślenia, że wielu przedstawicieli kwestionuje taką ocenę rządów Domicjana — tak na przykład P. Southern, *Domitian: Tragic Tyrant*, London 1997, s. 116; J. Gering, *Domitian, dominus et deus? Herrschafts- und Machtstrukturen im Römischen Reich zur Zeit des letzten Flaviers*, Rahden 2012, s. 343–344; A. Galimberti, *The emperor Domitian*, [w:] *A Companion to the Flavian Age of Imperial Rome*, red. A. Zissos, Chichester 2016; zob. też. M. Szoke, *Condemning Domitian or un-damning themselves?*, s. 433, przyp. 14.

³⁷ H.W. Pleket, *Domitian, the Senate and the provinces*, s. 297 n., zob. też m.in. B. Jones, *The emperor Domitian*, London 1992, s. 196; J. Gering, *Domitian, dominus et deus? Herrschafts- und Machtstrukturen im Römischen Reich zur Zeit des letzten Flaviers*, Rahden 2012; J. Ley, *Domitian: Auffassung und Ausübung der Herrscherrolle des letzten Flaviers*, Berlin 2016. Podkreślenia jednak wymaga, że podobne stanowiska były już wyrażane wcześniej, zaś znaczna część doktryny uznała je za zbyt daleko idące — krytycznie o nich na przykład T.P. Wiseman, *Domitian and the dynamics of terror in classical Rome*, „History Today” 46, 1996, nr 9, s. 19–24; M. Wilson, *After the silence: Tacitus, Suetonius, Juvenal*, [w:] *Flavian Rome: Culture, Image, Text*, red. A. Boyle, W.J. Dominik, Leiden 2003; R. Saller, *Domitian and his successors: Methodological traps in assessing emperors*, „American Journal of Ancient History” 15, 2000, nr 1, s. 4–18. Zob. też M. Szoke, *Condemning Domitian or un-damning themselves?*, s. 431.

³⁸ H.W. Pleket, *Domitian, the Senate and the provinces*, s. 297–299. Na temat spisków w czasach Domicjana, zob. sumarycznie G. Tekir, *The anatomy of the assassination of Domitian*, s. 376–383.

żej senatorów i ich procesów w związku z pismami sławiącymi zatwardziałychem republikanów jako dowodów na brutalne tłumienie opozycji przez władcę-tyrana z użyciem niewspółmiernych środków, a w jego miejsce postulują uznanie, że często chodziło o rzeczywistą zdradę po stronie opozycji senackiej³⁹.

Przyjęcie którejs z powyższych interpretacji nie oznacza jednak podważenia ogólnej oceny rządów Domicjana jako władcy autorytarnego, który dążył do ograniczania wpływów senatu na zarządzanie państwem do minimum. Prowadzi ono raczej do uznania, że te praktyki nie wynikały z przypisywanego mu charakteru, a raczej okoliczności i braku umiejętności dyplomatycznego przedstawiania swej roli w sposób akceptowalny dla senatorów, choć jego wpływ na podejmowane przez nich działania był faktycznie przemożny⁴⁰. Mimo budzących poważne zastrzeżenia ocen działalności cesarza jako wrażliwego na problemy społeczne w prowincjach i słusznie przeciwstawiającego się nadużyciom senackim władcy, za trafne należy uznać próby demitologizacji szlachetności postaw senatorów. Ci ostatni, głosząc szczytne hasła obrony wolności i restytucji zasad republikańskich, *de facto* bronili swych wpływów, swojej *libertas* i uznania swojego prawa do oddziaływania na rzeczywistość⁴¹, a przynajmniej poczucia oficjalnego poszanowania sfery ich *potestas*⁴². Środki podejmowane przez Domicjana dla stłumienia ruchów dysydenckich z pewnością jednak miały charakter autorytarny i dążyły do wyeliminowania postaw opozycyjnych, z czasem prowadząc do terroru doświadczanego przez tych, którzy dawali wyraz dezaprobach wobec działań cesarza.

W tym kontekście należy zaznaczyć, że wśród najnowszych trendów interpretacyjnych coraz częściej pojawiają się poglądy, zgodnie z którymi surowa wobec władcy narracja starożytnych autorów miała na celu wybielenie senatorów, w rzeczywistości przynajmniej częściowo współwinnych losu, jaki przypadł wspomnianym autorom⁴³. Na szczególną uwagę zasługuje analiza dwóch głównych przekazów w tym zakresie — Pliniusza i Tacyty, obu zasiadających w senacie. W odniesieniu do pierwszego uwagę zwraca nie tylko podnoszone już wcześniej obciążenie Domicjana winą za skazanie autorów, mimo że doszło do tego wskutek decyzji senatorów, ale też wskazania konkretnej postaci — osobistego wroga Pliniusza, Regulusa — jako tego, który doprowadził do skazania Arulenusza

³⁹ Na przykład H.W. Pleket, *Domitian, the Senate and the provinces*, s. 299.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 300. Pozostałe kwestie związane z ocenami jego rządów, w tym zwłaszcza odnoszące się do zarządu prowincjami, pozostają poza zakresem tego opracowania i zostaną tu pominięte.

⁴¹ Tak słusznie H.W. Pleket, *Domitian, the Senate and the provinces*, s. 311, z podaną tam literaturą.

⁴² Zagadnienie to wymaga szerszego komentarza w kontekście podejścia do *libertas*, w związku z czym zostało wydzielone do osobnego opracowania.

⁴³ Tak M. Szoke, *Condemning Domitian or un-damning themselves?*, s. 435–450, z powołaniem na J.M. Geisthardta, *Zwischen Princeps und Res Publica: Tacitus, Plinius und die senatorische Selbstdarstellung in der Hohen Kaiserzeit*, Stuttgart 2015, s. 64–73. Na temat autoapologetycznej postawy Tacyty i Pliniusza w doktrynie zob. M. Szoke, *Condemning Domitian or un-damning themselves?*, s. 436, przyp. 26.

Rusticusa i Herreniusa Senecio⁴⁴. Tym samym udział Pliniusza, jak i wielu innych senatorów w świetle przekazu nie jawił się już jako tak istotny⁴⁵. W przypadku Tacyty⁴⁶ narracja mająca doprowadzić do uwolnienia go od współodpowiedzialności za terror z czasów Domicjana skupiła się na dwóch elementach. Pierwszy odnosił się do zakwestionowania pożytków płynących ze śmierci Helvidiusa, Herreniusa czy Arulenusu dla dobra publicznego⁴⁷, drugi zaś do nieobecności Tacyty w Rzymie⁴⁸ nie tylko podczas procesu wskazanych autorów, ale w szczytowym okresie „rządów terroru”. W rezultacie pasywna postawa autora została niejako wyjaśniona (niecelowość narażania życia), a zarzut odpowiedzialności senatorów za udział w wydawaniu wyroków skazujących nie mógł być odnoszony do Tacyty. Mimo wskazanych różnic⁴⁹ obaj autorzy konsekwentnie przedstawiali cesarza jako być może nie bezpośrednio winnego wskazanych zdarzeń, ale na pewno jako ich inspiratora i reżysera⁵⁰, tym samym pozycjonując senatorów raczej jako ofiary jego rządów⁵¹ niż współwinnych funkcjonowania reżimu.

Jakkolwiek trudno podważać rolę senatorów w procesach o *maiestas*, należy zwrócić uwagę, że na pewno w przypadku F. Veiento, a możliwe, że także Arulenusu Rusticusa czy Herreniusa Senecio, decyzję o spaleniu ksiąg wydali cesarze — Neron i „drugi Neron”⁵², czyli Domicjan. Tym samym nastąpiło zerwanie z wcześniejszą praktyką zarządzania poszukiwań i palenia ksiąg w drodze uchwał senatu, co samo w sobie jest już zastanawiające. Biorąc pod uwagę kontrolę, jaką cesarz faktycznie sprawował nad tym gremium, trudno byłoby spodziewać się braku współpracy ze strony senatorów także i w tym względzie. Jakże zatem znaczenie miało w polityce cesarskiej palenie ksiąg, skoro podjęto decyzję, by zająć się sprawą we własnym imieniu?

⁴⁴ Zob. M. Szoke, *Condemning Domitian or un-damning themselves?*, s. 437–440; M. Ludolph, *Epistolographie und Selbstdarstellung: Untersuchungen zu den ‚Paradebriefen‘ Plinius des Jüngeren*, Tübingen 1997, s. 145.

⁴⁵ Szerzej na temat postawy Pliniusza i wiarygodności jego przekazów odnośnie do rzeczywistości pod panowaniem Domicjana zob. T.E. Strunk, *Domitian's lightning bolts and close shaves in Pliny*, „The Classical Journal” 109, 2013, nr 1, s. 88–113.

⁴⁶ Tacitus, *Agricola* 2.1; zob. też J.A. Howley, *Book-burning and the uses of writing in ancient Rome: Destructive practice between literature and document*, „Journal of Roman Studies” 107, 2017, s. 226–227.

⁴⁷ Zob. M. Szoke, *Condemning Domitian or un-damning themselves?*, s. 441–442.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 443–445; A.J. Woodman, C.S. Kraus, *Tacitus: Agricola*, Cambridge 2014, s. 76–77. Zob. też przegląd poglądów doktryny na ten temat u A.J. Turner, *Approaches to Tacitus' Agricola*, „Latomus” 56, 1997, nr 3, s. 582–587.

⁴⁹ Zob. też H. Haynes, *Tyranny, self, and genre in Pliny's Letter 5.8*, „Classical Antiquity” 38, 2019, nr 1, s. 63–64.

⁵⁰ Zob. też M. Szoke, *Condemning Domitian or un-damning themselves?*, s. 434–435, 446–447.

⁵¹ O zbiorowej wiktylizacji zob. L. Dészpa, *The Flavians and the Senate*, [w:] *A Companion to the Flavian Age of Imperial Rome*, red. A. Zissos, Chichester 2016, s. 168–169.

⁵² Tak Tertullian, *Apologeticum* 5.4 w odniesieniu do Domicjana. Zob. M. Szoke, *Condemning Domitian or un-damning themselves?*, s. 430, przyp. 2.

Za panowania obu wskazanych cesarzy miało miejsce wiele innych procesów dotyczących opozycyjnych postaw, mów czy pism⁵³, które prowadziły do wyroków skazujących ich autorów. Bywali wygnani, odbierali sobie życie lub orzekano wobec nich karę główną. Żadne inne pisma nie zostały jednak spalone. Jednocześnie nie można mieć wątpliwości, że tłumienie wolności słowa za panowania tych władców osiągnęło bezprecedensowe rozmiary, a oskarżenia o *maiestas* zaczęły służyć jako uniwersalne narzędzie walki z opozycją. W tym kontekście rodzi się podstawowe pytanie: dlaczego za panowania Nerona czy Domicjana incydenty palenia ksiąg były tak nieliczne? Uznając takie przedsięwzięcia za akt ostatecznego zniszczenia niechcianych stwierdzeń, sugestii czy aluzji stwarzających poważne polityczne zagrożenie, czy nie powinny odbywać się częściej i na większą skalę? Należałoby bowiem zakładać, że jeśli palenie ksiąg byłoby traktowane jako skuteczny środek tłumienia wolności słowa, znajdowałoby częstsze zastosowanie. Zamiast tego cel tłumienia opozycyjnych pism był osiągany raczej przez formułowanie niejasnych i zupełnie bezpodstawnych zarzutów, nie dotyczących już samych pism, a osobiście ich autorów. Tym samym uznać należy, że ten rodzaj „wpływu”, który skutkował wymuszoną autocenzurą, przynosił znacznie bardziej satysfakcjonujące władców efekty. Pozostaje jednak nierozstrzygnięta kwestia — skoro palenie ksiąg uznawano za środek nieskuteczny, to w jakim celu wciąż po niego sięgano? Poza czysto propagandowym uzasadnieniem, które samo w sobie mogłoby posłużyć za odpowiedź, można uznać, że zniszczenie oficjalnych kopii i usunięcie ich z państwowych bibliotek miało na celu oficjalne oczyszczenie przestrzeni publicznej z niechcianych pism. Przynosiło to jednak rezultaty odwrotne do zamierzonych. Pamięć o spalonych księgach nie tylko została zachowana, ale — co wydaje się jeszcze istotniejsze — incydenty te na stałe odcisnęły się w pamięci Rzymian jako symbol tłumienia inherentnie rzymskiej — jakkolwiek formalnie nigdy nie gwarantowanej — wolności słowa przez autorytarnych władców.

⁵³ Zob. w odniesieniu do czasów Nerona: Tacitus, *Annales* 16.14 ze wskazaniem Anteiusa Rufusa z uwagi na autorstwo biografii Ostoriusa Scapuli; Suetonius, *Nero* 39.3 w zakresie publicznej obrazy Nerona przez Isidorusa Cynika czy przedstawienia godzącego w cześć Klaudiusza i Agrypiny w wykonaniu Datusa. Zob. też Cassius Dio 61.16.2. R.A. Bauman, *Impietas in principem*, s. 141–143, utrzymuje, że w tym wypadku podstawą nie była *lex de maiestate*, lecz *lex Cornelia de iniuriis*. O innych sytuacjach związanych ze słowną zdradą zob. R.A. Bauman, *Impietas in principem*, s. 148–153. W odniesieniu do rządów Domicjana, zob. Suetonius, *Domitianus* 10 ze wskazaniem Hermogenesa z Tarsu, który wraz z kopistami jego *Historii* został skazany na śmierć; Cassius Dio 67.12 w przypadku Maternusa w związku z mową przeciw tyranom czy Mettiusa Pompsianusa w kontekście czytania mów królewskich z Liwiusza. Zob. też T. Power, *Helvidius Priscus In Suetonius Domitian 10.3*, „Classical Philology” 109, 2014, nr 1, s. 79–82.

Bibliografia

- Bauman R.A., *Impietas in principem*, München 1974.
- Bryen A.Z., *Labeo's iniuria: Violence and politics in the age of Augustus*, „Chiron” 48, 2018, s. 17–52.
- Champlin E., *Nero reconsidered*, „New England Review” 19, 1998, nr 2, s. 97–108.
- Chilton C.W., *The Roman law of treason under the early Principate*, „The Journal of Roman Studies” 45, cz. 1–2, s. 73–81.
- Closs V., *Burn after reading: Literary fires and literary memory in Tacitus's Annals*, „Illinois Classical Studies” 45, 2000, nr 1, s. 109–131.
- Cramer F.H., *Bookburning and censorship in ancient Rome: A chapter from the history of freedom of speech*, „Journal of the History of Ideas” 6, 1945, nr 2, s. 157–196.
- D'Hautcourt A., *L'exile de Cassius Severus: hypothèse nouvelle*, „Latomus” 54, 1995, nr 2, s. 315–318.
- Dészpa L., *The Flavians and the Senate*, [w:] *A Companion to the Flavian Age of Imperial Rome*, red. A. Zissos, Chichester 2016, s. 166–185.
- Dixon S.M., *Stoic Opposition from Nero to Domitian* [praca magisterska], Canberra 1973.
- Forbes C.A., *Books for the burning*, „Transactions of the American Philological Society” 67, 1936, s. 114–125.
- Galimberti A., *The emperor Domitian*, [w:] *A Companion to the Flavian Age of Imperial Rome*, red. A. Zissos, Chichester 2016, s. 92–108.
- Geisthardt J.M., *Zwischen Princeps und Res Publica: Tacitus, Plinius und die senatorische Selbstdarstellung in der Hohen Kaiserzeit*, Stuttgart 2015.
- Gering J., *Domitian, dominus et deus? Herrschafts- und Machtstrukturen im Römischen Reich zur Zeit des letzten Flaviers*, Rahden 2012.
- Granirer J., *Absolute power and unsustainable tyranny: Seneca's depiction of Nero's power in De Clementia*, „The Arbutus Review” 14, 2023, nr 1, s. 24–41.
- Gwyn W., *Cruel Nero: The concept of the tyrant and the image of Nero in western political thought*, „History of Political Thought” 12, 1991, nr 3, s. 421–455.
- Hammond M., *Res olim dissociabiles: Principatus ac Libertas. Liberty under the early Roman Empire*, „Harvard Studies in Classical Philology” 67, 1963, s. 93–113.
- Haynes H., *Tyranny, self, and genre in Pliny's Letter 5.8*, „Classical Antiquity” 38, 2019, nr 1, s. 58–90.
- Henning D., *T. Labienus und der erst Majestätprozeß de famosus libellis*, „Chiron” 3, 1973, s. 245–254.
- Howley J.A., *Book-burning and the uses of writing in ancient Rome: Destructive practice between literature and document*, „Journal of Roman Studies” 107, 2017, s. 213–236.
- Jens W., *Libertas bei Tacitus*, „Hermes” 84, 1956, nr 3, s. 331–352.
- Jones B., *The Emperor Domitian*, London 1992.
- Jones B.W., *Domitian's attitude to the Senate*, „The American Journal of Philology” 94, 1973, nr 1, s. 79–91.
- Kapust D.J., *The case of Cremutius Cordus: Tacitus on censorship and writing under despotic rulers*, [w:] *Censorship Moments: Reading Texts in the History of Censorship and Freedom of Expression*, red. G. Kemp, London-New Delhi-New York-Sydney 2015, s. 17–23.
- Leigh M., *Lucan*, Oxford 1997.
- Ley J., *Domitian: Auffassung und Ausübung der Herrscherrolle des letzten Flaviers*, Berlin 2016.
- Liebeschuetz W., *The theme of liberty in the Agricola of Tacitus*, „The Classical Quarterly” 16, 1966, nr 1, s. 126–139.
- Ludolph M., *Epistolographie und Selbstdarstellung: Untersuchungen zu den ‚Paradebriefen‘ Plinius des Jüngeren*, Tübingen 1997.
- McDermott W.C., *Fabritius Veiento*, „The American Journal of Philology” 91, 1970, nr 2, s. 129–148.

- McHugh M.R., *Historiography and freedom of speech: The case of Cremudius Cordus*, [w:] *Free Speech in Classical Antiquity*, red. I. Sluiter, R.M. Rosen, Leiden-Boston 2004, s. 391–408.
- Moles J., *Cry freedom: Tacitus Annals 4.32–4.35*, „Histos” 2, 1998, s. 95–184.
- Pleket H.W., *Domitian, the Senate and the provinces*, „Mnemosyne” 14, 1961, nr 4, s. 296–315.
- Polański T., *The destructive force of Roman censorship: A retrospective view across the limes*, [w:] *Essays in Honour of S. Stabryła*, red. S. Styka, Kraków 2007, s. 263–287.
- Power T., *Helvidius Priscus In Suetonius Domitian 10.3*, „Classical Philology” 109, 2014, nr 1, s. 79–82.
- Raaflaub K.A., *Aristocracy and freedom of speech in the Greco-Roman world*, [w:] *Free Speech in Classical Antiquity*, red. I. Sluiter, R.M. Rosen, Leiden-Boston 2004, s. 41–61.
- Rogers R.S., *The case of Cremutius Cordus*, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association” 96, 1965, s. 351–359.
- Robinson L., *Freedom of Speech in the Roman Republic*, Baltimore 1940.
- Rogers R.S., *A group of Domitianic treason-trials*, „Classical Philology” 55, 1960, nr 1, s. 19–23.
- Rogers R.S., *The Tacitean account of a Neronian trial*, [w:] *Studies Presented to David Moore Robinson on His Seventieth Birthday*, t. 2, St. Louis 1953, s. 711–718.
- Rogers R.S., *A Tacitean pattern in narrating treason-trials*, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association” 83, 1952, s. 279–311.
- Rohmann D., *Book burning as conflict management in the Roman Empire (213 BCE–200 CE)*, „Ancient Society” 43, 2013, s. 115–149.
- Rudich V., *Political Dissidence under Nero: The Price of Dissimulation*, New York 2005.
- Rutledge S.H., *Imperial Inquisitions: Prosecutors and Informants from Tiberius to Domitian*, London 2001.
- Saller R., *Domitian and his successors: Methodological traps in assessing emperors*, „American Journal of Ancient History” 15, 2000, nr 1, s. 4–18.
- Shotter D.C.A., *Principatus ac libertas*, „Ancient Society” 9, 1978, s. 235–255.
- Southern P., *Domitian: Tragic Tyrant*, London 1997.
- Spinelli T., Gregori G.L., *(Un)-damning subplots: The Principate of Domitian between literary sources and fresh material evidence*, „Illinois Classical Studies” 44, 2019, nr 2, s. 242–267.
- Starr Ch.G., Jr., *The perfect democracy of the Roman Empire*, „The American Historical Review” 58, 1952, nr 1, s. 1–16.
- Strunk T.E., *Domitian's lightning bolts and close shaves in Pliny*, „The Classical Journal” 109, 2013, nr 1, s. 88–113.
- Strunk T.E., *Saving the life of a foolish poet: Tacitus on Marcus Lepidus, Thræsea Paetus, and political action under the Principate*, „Syllecta Classica” 21, 2010, s. 119–139.
- Syme R., *Praesens the friend of Hadrian*, „Arctos: Acta Philologica Fennica” 2, 1985, nr 2, suppl. 2. *Studia in honorem Iiro Kajanto*, s. 273–292.
- Szoke M., *Condemning Domitian or un-damning themselves? Tacitus and Pliny on the Domitianic “reign of terror”*, „Illinois Classical Studies” 44, 2019, nr 2, s. 430–452.
- Tekir G., *The anatomy of the assassination of Domitian*, „Journal of History School” 56, 2022, s. 374–401.
- Tränkle H., *Zu Cremutius Cordus fr. 4 Peter*, „Museum Helveticum” 37, 1980, nr 4, s. 231–241.
- Turner A.J., *Approaches to Tacitus' Agricola*, „Latomus” 56, 1997, nr 3, s. 582–593.
- Waters K.H., *The character of Domitian*, „Phoenix” 18, 1964, nr 1, s. 49–77.
- Wilson M., *After the silence: Tacitus, Suetonius, Juvenal*, [w:] *Flavian Rome: Culture, Image, Text*, red. A. Boyle, W.J. Dominik, Leiden 2003, s. 523–542.
- Wirszubski Ch., *Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Principate*, Cambridge 1950.

Wiseman T.P., *Domitian and the dynamics of terror in classical Rome*, „History Today” 46, 1996, nr 9, s. 19–24.

Wisse J., *Remembering Cremutius Cordus: Tacitus on history, tyranny and memory*, „Histos” 7, 2013, s. 299–361.

Woodman A.J., Kraus C.S., *Tacitus: Agricola*, Cambridge 2014.